

תקציר

בספרות הפרשנית וההלכתית בכל הדורות, וכן בעברית בת ימינו משמש המונח ק"ו (קל וחומר), כשיטת טיעון דדוקטיבית שהגינה ברור ואינו מוטל בספק. בספרות חז"ל המונח מייצג בעיקר מידת דרש בכירה, הראשונה שבין שלוש עשרה מידות הנידונות בברייתא דר' ישמעאל שבראש הספרא. מידות הדרש (ובעיקר שלוש עשרה מידות) נתפרשו ונידונו במסגרות שונות ובהקשרים שונים: בפירושים על מדרש הספרא, בפירושים על התפילה, שבה נאמרת ברייתא זו בתפילת השחרית, במסגרת פירוש התורה, בפרשנות התלמודית העניפה ובעיקר בסוגה הספרותית הקרויה 'ספרות הכללים'.

'דיו לבא מן הדין' כחלק מכללי ההגבלה

תנאים ואמוראים יצרו כללים לטיפול וליישום נכון של מידת הקל וחומר. כך אנו מוצאים לדוגמה את הכללים הבאים: 'אין עונשין מן הדין', 'אין מזהירין מן הדין', 'אין דנין קל וחומר מהלכה', 'אין אדם דן גזירה שווה מעצמו אבל הוא דן ק"ו מעצמו', ועוד. ברם, הכלל העיקרי, שרק הוא בלבד מוצג בברייתא דרבי ישמעאל הינו: 'דיו לבא מן הדין להיות כנדון'. באנציקלופדיה התלמודית מוגדר כלל זה באופן הבא: "דבר שלמד מחברו בקל וחומר אין להטיל על הלמד יותר ממה שיש במלמד", כלומר, הדיו מגביל את כוחו של הלמד בק"ו באופן שהלמד יכול לכל היותר להשתוות לכוחו של המלמד.

סוגיות 'קל וחומר-דיו' במקורות התנאיים

על אף קיומו של הכלל אנו מוצאים מקורות תנאיים בהם, מי מן הצדדים מיישם את מידת הק"ו באופן שהלמד חמור מן המלמד, והצד שכנגד מגביל את חומרת הלמד באמצעות כלל ה'דיו'. סוגיות¹ אלו קרויות במסגרת עבודה זו סוגיות ק"ו-דיו'. סוגיות אלו הנידונות באופן מפורט בעבודה זו, מתחלקות לשתי קבוצות מקורות: קבוצת מקורות **אחת** מן המשנה והתוספתא וקבוצת מקורות **שנייה** ממדרשי ההלכה וברייתות הבבלי. בקבוצת המקורות הראשונה מצאנו מחלוקות תנאיות מפורשות הנוגעות לכלל 'דיו'. בקבוצת המקורות השנייה לא נמצאו מחלוקות מפורשות בעניין ק"ו ודיו. שם אנו מוצאים צורת יישום מוסכמת של הכלל 'דיו'. במקורות אלו צורת היישום של הכלל הינה דידקטית, דהיינו: כיצד ובאיזה אופן מיושם הכלל בהלכות מקראיות שונות. בנוסף למקורות אלו, ישנם שני מקורות נוספים שבהם אין מחלוקת תנאית מפורשת אודות הק"ו וה'דיו', ברם, האמוראים (במקור אחד) והראשונים (במקור שני), מעמידים את המחלוקות התנאיות שבמקורות אלו על צורת היישום של ק"ו-דיו'.

¹ **סוגיה**: מקור תנאי לקל-וחומר ו'דיו' שנבחר לדיון וכל הכרוך בו. הכינוי המפנה לסוגיות אלו בעבודה מנוסח בקצרה על פי מקורן התנאי כדלקמן: סוגיית נידה, סוגיית בבא-קמא, סוגיית גיטין, סוגיית זבחים, סוגיית בבא-בתרא. לסוגיות מן המקורות המדרשיים כינויים כדלקמן: ברייתת י"ג מידות, 'כי תקנה עבד עברי', 'זבחין נאכלין'. באשר לכתבי היד שמהם צוטטו המקורות בעבודה זו: ציטוטים מן המשנה נלקחו לרוב מכתב יד קאופמן, שאר המקורות כל אחד בהתאם לנסיבות שבסוגיא. גם ההפניה **למקורות תנאיים ממנפים** שלא נאמר בהם 'דיו' מכונית בעבודה זו 'סוגיא' באותה משמעות. מקורות אלו הלקוחים כולם ממדרשי ההלכה מחולקים למקור א ועד מקור ו, והם נדונים בפרק ח.

קבוצת מקורות **שלישית** אף היא ממדרשי ההלכה קרויה 'מקורות תנאיים לק"ו ממנפים'. בקבוצה זו ק"ו ממנפים שלא נאמר עליהם 'דיו'. הבבלי והחוקרים דנו בק"ו אלו אולם רשימותיהם אינן חופפות.

העבודה הזו מוכיחה כי היתה התמודדות תנאית עם כלל 'דיו' בטכניקות מדרשיות מיוחדות המבוססות על ההתפתחות בק"ו המורכב. הנסיונות בסוגיות ק"ו-דיו' התנאיות מעידים על הצלחת ה'דיו' מול המינוף בק"ו. הנסיונות התנאיים בקבוצת המקורות השלישית, ק"ו **ממנפים ללא 'דיו'** (להלן: המקורות הממנפים) אינם מעידים במפורש על הצלחת ה'דיו' ופעמים אף ההיפך מכך.

יחס סימביוטי מתמשך בין ק"ו ל'דיו'

מן הדיון המפורט בסוגיות ק"ו-דיו' התנאיות עולה כי נוצר יחס סימביוטי מתמשך בין ההתפתחות בק"ו המורכב לבין צורות היישום השונות של כלל ה'דיו'. לכשנוצר ונוסח הכלל 'דיו' בתחילה על ידי רבי אליעזר, הוא שימש בעיקר ככלי מתודולוגי בידי רבי אליעזר כדי ל'נצח' את חכמים במחלוקת שביניהם בסוגיית נידה (=דיו' פורד). ברם, בהמשך שימש כלל ה'דיו' כמכשיר מתודולוגי עיקרי בידי משתמשיו כדי לבלום התפתחות מוגזמת בק"ו המורכב שיצרה ק"ו ממנפים (=דיו' מגביל). ה'סיפור' של ה'דיו' הוא בעצם 'הסיפור' של הק"ו המורכב.

ברצף של ניסיונות תנאיים שנמשך עד לדורו של רבי מאיר, נוצרו ניסיונות ליצור ק"ו ממנפים שאין לומר עליהם 'דיו'. בניסיונות אלו, באה לידי ביטוי מצד אחד, ההתפתחות בק"ו המורכב, ומצד שני, צורות יישום שונות לכלל 'דיו' שבלמו התפתחות זו.

צורות יישום שונות לכלל 'דיו', בתגובה ובהתאמה לרכיבי ההתפתחות המתודולוגית בק"ו המורכב

עבודה זו מציגה באופן מפורט את הטכניקות המדרשיות שיצרו התנאים להשגת ק"ו מורכב וממנוף מצד אחד, וצורות יישום מתודולוגיות של כלל ה'דיו' לבלמת 'התפתחות' זו מאידך. מתברר כי הייעוד של הכלל וצורת היישום שלו השתנתה בהתאם. הכלל הפך מ'כלי ניצוח' למידת דרש כמעט 'עצמאית' המסייעת להגדרת גבולותיו של הק"ו המורכב. היו מן התנאים שהכניסו לתוך התבנית הפורמאלית של ק"ו ו'דיו' גם הלכות לא מקראיות, ואף הלכות שנוצרו קודם ליצירת הכלל עצמו תחת ה'מטריה המשפטית' של הגבלת המינוף של הק"ו. נמצא כי תנאים השתמשו בכלל כדי להשיג מטרות שונות כגון: דרישה לקונסיסטנטיות בתהליך הדרשה של הק"ו, פישוט המנגנון הלוגי של דרשת הק"ו המורכב, והשלמת פרטי הלכה חסרים שלא ניתן ללמדם באמצעות הק"ו עצמו. הכלל התקבע וצבר עוצמה מדרשית כה חזקה שהיו מן התנאים שסברו כי התורה בעצמה הכירה ביכולותיו הגדולות של הכלל ובהתאם לכך היא קבעה את ניסוחיה.